

**Adnan Jahić, Muslimansko žensko pitanje u
Bosni i Hercegovini (1908 - 1950), Bošnjačka nacionalna
zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju,
Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo,
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport
Grada Zagreba, Zagreb, 2017, 552.**

Odgovor na žensko pitanje tražio se kroz razne epohe ljudske historije i civilizacije. Tražili su ga kako obični ljudi u svakodnevnom životu, tako i mnogi veliki svjetski umovi - filozofi, pjesnici, slikari, jednom riječju intelektualci raznih profila i raznih usmjerenja. Tražili i nikad ga nisu našli. Pjesničkim rječnikom kazano: žena je vječita zagonetka. Dakle, žensko pitanje je trajno otvorena tema koja zaokuplja i koja će zaokupljati pažnju ne samo naučnika i umjetnika, već i sasvim običnih ljudi - dok je svijeta i vijeka. Uostalom, radi se o polovini čovječanstva... Citirat ćemo s razlogom, na početku ovog prikaza, samo jednu rečenicu poznate spisateljice Nadie Hijab, koju je izgovorila u jednoj debati o arapskoj ženi na poslu, održanoj 1982. godine. Rečenica u prevodu glasi: „Mjera napretka i modernosti jedne zemlje postaje upravo status dodijeljen ženi“ (Nadia Hijab, *Žena - arapska debata o ženama na poslu*, Cambridge, University Press, 1982, 2)

Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini, kao vrlo značajno za razumijevanje mnogih drugih procesa u historiji Bošnjaka prve polovine 20. stoljeća, Adnan Jahić je uočio još u svojoj magistarskoj radnji pod naslovom „Hikjmet - riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini“, koju je odbranio 2003., a potom naredne godine objavio pod istim naslovom kao posebnu knjigu. Izazvavši zapažen interes u stručnoj i široj javnosti knjiga je ocijenjena kao značajan prilog proučavanju do tada relativno malo poznate konzervativne linije ili linije tradicionalista u okviru Islamske vjerske zajednice Bosne i Hercegovine

u periodu između dva svjetska rata. U programskom smislu list „Hikjmet“ se ispoljavao kao odlučan protivnik reformaštva i reformskih tendencija u redovima svjetovne inteligencije i moderne uleme, posebno u pogledu vjerske pouke, muslimanske nošnje, a naročito pokrivanja žena, zatim pitanje vakufa, mezaristana itd. Jednom riječju, bio je „neosjetljiv prema činjenicama postojeće historijske situacije.“ (A. Jahić, *Muslimansko žensko pitanje...*,188, u daljem takstu: A. Jahić)

Iako se „ženskim pitanjem“ u spomenutoj knjizi bavio tek onoliko koliko mu je bilo potrebno da objasni programsku koncepciju lista „Hikjmet“, prof. Jahić je još tada, kao mlad istraživač, došao do zaključka da je muslimansko žensko pitanje u domaćoj historiografiji (pri čemu se misli na historiografiju u Bosni i Hercegovini) dosta zanemareno, da je tretirano kao marginalno u odnosu na takozvane velike nacionalne teme, koje obično svrstavamo u političku ili vojnu historiografiju. To mu i jeste bio dodatni motiv da se desetak godina kasnije poduhvati dosta složenog istraživanja, čije rezultate objavljuje u knjizi pod naslovom „Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908 - 1950)“.

Riječ je, dakle, o jednoj dosta obimnoj i sadržajnoj historijskoj studiji (550 stranica), zasnovanoj na pravoj raskoši prvorazrednih arhivskih izvora i relevantne literature, ispisanoj prepoznatljivim Jahićevim stilom, koji nije teško uočiti ni u samom konceptu knjige. Ne slučajno, ovu svoju studiju on otvara takozvanim pitanjem „otkrivanja Muslimanke“, koje se u domaćoj javnosti posebno zaoštrava u toku i odmah po završetku Prvog svjetskog rata, 1918. godine, a zatvara je, opet istim pitanjem, konkretnije Zakonom o skidanju zara i feredže, koji je stupio na snagu 1950. godine. Isto pitanje, postavljeno na dva različita načina, na početku i na kraju knjige, (naravno u različitim historijskim kontekstima) više je od simbolike i dobrog stilsko-metodološkog manira autora. Jer, pitanje odijevanja muslimanke na javnom mjestu, duboko je zasijecalo u probleme njene duhovne, vjerske, obrazovne, socijalne i općedruštvene emancipacije. Zato je i bilo predmet najoštrijih sporova unutar muslimanske inteligencije i uleme, a počesto i mjera „količine“ tradicionalizma i modernizma unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa.

Prvo poglavlje, pažnju čitaoca zaokuplja naslovom „Dosta neozbiljna brošura“. Tako je, zapravo, u javnosti ocijenjena i gotovo „na nož dočekana“

kraća studija, Dževada Sulejmanpašića, objavljena 1918. godine u Sarajevu pod naslovom „Muslimansko žensko pitanje – jedan prilog njegovom rešavanju“. Autor brošure bio je intelektualac svjetovnog profila i evropskih nazora, koji je žensko pitanje shvatao kao nacionalno pitanje par excellence, nešto manje kao socijalno, a najmanje kao vjersko. Izlaz iz teškog socijalnog položaja i bijede koja je bila posljedica rata (prosjachenje, prostitucija, kafana i sl.) vidio je u napuštanju izolacije, školovanju i punoj društvenoj emancipaciji bošnjačke žene. Prvi uslov za to, po Sulejmanpašiću, bio je otkrivanje njenog lica kao zahtjev novog i nadolazećeg vremena. Njegovo mišljenje da je pokrivanje lica „stvar pogubne tradicije, pomiješane s religioznošću“ (dakle, običaj, a ne vjerski propis) izazvalo je oštre reakcije tradicionalista, koji su spomenutu knjižicu javno spalili u haremu Begove džamije u Sarajevu, „te unaprijed prokleli svakog Bošnjaka koji bi je čitao“.

U posljednjem, 12. poglavlju knjige, pod naslovom „Revolucija i emancipacija“, autor „zatvara“ temu otkrivanja žene muslimanke u Bosni i Hercegovini. Revolucionarna komunistička vlast, 1950. godine, iako nametnutim, Zakonom o skidanju zara i feredže otklanja glavnu prepreku za njenu dalju društvenu emancipaciju, koju je kao takvu, tridesetak godina ranije, zagovarao i spomenuti Sulejmanpašić.

Kompleks pitanja koja je i sam autor kratko-jasno definisao sintagmom „pokrivanje-otkrivanje“ bosanske muslimanke provlači se negdje u pozadini kroz ostala poglavlja ove knjige iako se u njima autor primarno bavi i ostalim aspektima muslimanskog ženskog pitanja u Bosni i Hercegovini (brak, porodica, zapošljavanje, školovanje itd.). Tako, naprimjer, u drugom poglavlju, pod naslovom „Koja škola treba muslimanski“, skreće pažnju na karakteristične vidove otpora školovanju ženske djece uopće. U trećem poglavlju pod naslovom „(Ne)moral na margini velikog rata“ otkriva dubinu socijalne bijede i moralnog posrnuća mnogih muslimanki, naročito u gradovima u vrijeme Velikog rata, a u četvrtom, pod naslovom „Ujedinjenje: surova stvarnost i nove inicijative“, govori se o nešto izmijenjenoj poziciji žene u novoj državi, pojavi prvih ženskih organizacija i uopće, masovnijim izlaskom žene muslimanke na javnu scenu, što je izazivalo oštre polemike između istaknutijih intelektualaca i uleme – tradicionalista i modernista itd.

U znaku tih kontrasta nastavljaju se i naredna tri poglavlja ove knjige: u petom pod naslovom „Emancipovanje“, u šestom pod naslovom „Đulistan“ i sedmom pod neobičnim naslovom „Baška Turci, baška Ljubušaci“. Upravo u tom sedmom poglavlju autor razotkriva suštinu reformatorskih inicijativa poznatog bošnjačkog alima reis-ul-uleme Džemaludina Čauševića i žestinu otpora s kojim su dočekane u krugovima konzervativog dijela bošnjačke uleme, čija je moć i uticaj u čaršiji, pa i na vođstvo JMO kao tadašnje najmoćnije političke stranke u Bosni i Hercegovini, iznenadila i samog reisa Čauševića. Na posebno žestok otpor naišli su njegovi stavovi u vezi sa otkrivanjem muslimanki. Sukob iz kojeg je „jedva izvukao živu glavu“ završio se nekom vrstom kompromisa, ali suštinski, kako vidimo u ovom poglavlju, porazom reformističkih nastojanja reisa Čauševića.

U osmom poglavlju pod naslovom „Tradicija, savremeni život. Moda, korzo, prostitucija“, autor na punih 40 stranica, kroz niz dokumenata i napisa u tadašnjoj štampi svjedoči o vidljivim promjenama društveno-ekonomskih prilika i modernizaciji kulturnog života, „sa svojim svijetlim i mračnim stranama“, posmatrajući ih kao nezaustavljive procese koje su jedni odobravali kao takve, a drugi im se uporno odupirali i odbijali. Rečenica kojom autor završava ovo poglavlje, mogla bi biti i jedan od ključnih zaključaka ove knjige: „Bošnjačka žena je, bez obzira na mnogobrojna ograničenja, bila pouzdan indikator opsega i karaktera promjena u razdoblju koje je prethodilo ratu i revoluciji tokom četrdesetih godina“ (Jahić, 342).

U devetom poglavlju pod naslovom „Od bule do doktora“, autor donosi neka nova saznanja o prvim intelektualkama, školovanim muslimankama u građanskim školama, svijetle primjere uspješnih žena koje su pokazale i dokazale da kao dobre i afirmisane doktorice, nastavnice, općenito intelektualke i školovane osobe, nisu bile ili nisu mogle biti loše muslimanke, uprkos još uvijek jakim tradicionalistima, koji su žene muslimanke vidjeli isključivo u kući – da rađaju i budu oko djece i porodice i u ustanovama Islamske zajednice. Takva gledišta autor razotkriva i na svoj način prezentira i u narednom, desetom poglavlju znakovitog naslova „Između četiri zida: udaja i brak“, kontrastirajući ih sa gledištima koja su iznesena na Kongresu muslimana intelektualaca, održanom u Sarajevu 6. i 7. septembra 1928. godine. Primjeri koje navodi potvrđuju

„karakterističan izraz muškog diskursa o muslimanki i njenoj ulozi u savremenom društvu“, koji je imao „naglašeno funkcionalistički smisao i ishodište, ostavljajući u drugom planu područja individualne sreće, emotivnosti i zadovoljstva životom“ (Jahić, 361). Vidljivo je da su gotovo sve tadašnje javne rasprave o ženskom pitanju mahom zaobilazile i prećutkivale, kako način sklapanja braka tako još i više „kvalitet bračnih odnosa“. Važeći šerijatski propisi u toj oblasti, običajno pravo i patrijarhalni odnosi općenito, bili su, kako zaključuje autor, podloga za očuvanje tradicije, ali i „očuvanja postojećeg poretka muške dominacije“

Jedanaesto poglavlje pod naslovom „U vremenu nasilja, nereda i isključivosti (1941. – 1945.)“ uvodi čitaoca u vrijeme Drugog svjetskog rata, vrijeme općeg haosa i stradanja Bošnjaka muslimana kao „hrvatskog cvijeća“ u NDH. Fokus je na stradanju i sudbini muslimanske žene u haosu rata ili bolje rečeno pozadini rata.... Muslimanka je bila žrtva najtežih četničkih zločina, posebno u istočnoj Bosni. Posmatrani izdvojeno, samo kroz prizmu stradanja Muslimanke, kako čini autor u ovom poglavlju, ti zločini dobijaju posebnu (još tragičniju) dimenziju u okviru teške ratne tragedije bošnjačkog naroda u Drugom svjetskom ratu.

Dvanaesto i završno poglavlje, pod naslovom „Revolucija i emancipacija“, kao jedno od najobimnijih u knjizi, koje zauzima 70 stranica teksta, moglo bi, samo za sebe, biti posebna knjiga. U njemu se obrađuje razdoblje revolucionarnih promjena, u vremenskom periodu od 1945. do 1950. godine, koje autor definiše kao razdoblje emancipacije muslimanke u socijalističkom smislu te riječi. Kao što je već rečeno, epilog priče je označen stupanjem na snagu *Zakona o skidanju zara i feredže*, 4. novembra 1945. godine, koji je, kako piše autor, „i prije i nakon njegovog donošenja, stavljao ljude na teška iskušenja i uvlačio ih u drame sukoba sa svojim uvjerenjima i članovima svojih porodica...“ (Jahić, 490) Nizom primjera, autor ilustruje sam tok te akcije, prije i poslije donošenja spomenutog zakona, te ulogu najistaknutijih režimskih poluga i ostalih društveno-političkih faktora u njenoj realizaciji, uključujući i aktivnu ulogu i podršku Islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Kao što je poznato, nakon donošenja Zakona, brzo je nestalo zara i feredže u javnom prostoru bosanskohercegovačkog društva. Tako se ostvarila inicijativa koju je 33 godine ranije u spomenutoj brošurici javno iznio Dževad-beg Sulejmanpašić „kao prijedlog rješavanja muslimanskog ženskog pitanja u Bosni i Hercegovini“ (Jahić, 494)

Kao što je već rečeno u pregledu sadržaja ove knjige, svoj odgovor na žensko pitanje u Bosni i Hercegovini, autor je tražio kontrastirajući tradicionalističke i reformističke poglede i njihove protagoniste, koji su se sukobljavali na mnogim suprotstavljenim aspektima istog pitanja, kao što su: „otkriti - pokriti“, školovati ili ne školovati žensku čeljad, pustiti ih ili ne pustiti na društvene zabave i aktivnosti kulturno-prosvjetnih društava, makar bila i muslimanska, zapošljavati ili ne zapošljavati žensku čeljad, gdje će se „miješati sa muškinjem“ itd. Istražujući nepomirljiva stajališta tradicionalista i reformaša, autor je otkrio i treću, malo manje glasnu struju, čiji su se pripadnici zalagali za neki srednji put, koji je podrazumijevao postepeno uvođenje svih tih „novotarija“ u životu muslimanke (ako se već moralo). Prihvatajući, naprimjer, reformističke ideje u pogledu svjetovnog školovanja muslimanski, oni su i dalje čvrsto insistirali na ulozi žene kao majke, domaćice, vjernice, strogo okrenute življenju prema islamskim principima. Istaknutiji pripadnici ovog pravca, sami sebe nazivajući evolucionistima, često su se javljali kao most ili faktor približavanja stavova i pomirenja dva spomenuta suprotstavljena bloka.

Smirivanje uzburkanih tenzija i iznalaženje kompromisnih rješenja između reformističkih inicijativa reis-ul-uleme Džemaludina Čauševića i takozvanih natražnjaka iz Hodžinske kurije, rezultat će poznatim dokumentom kompromisa pod naslovom *Takrir*, što je jedan od rezultata djelovanja ili uticaja tih „evolucionista“.

Opisujući ove sukobe i skrećući pažnju na njihove protagoniste, autor je uspio „posložiti“ jednu malu galeriju istaknutih likova muslimanskih intelektualaca iz sve tri ove skupine: od Sulejmanpašića do reisa Čauševića, od Huseina Brkića iz „Gajreta“ do književnika Ahmeda Muradbegovića itd. To samo po sebi predstavlja posebnu vrijednost ove knjige.

Fokusirajući se samo na pitanje jedne društvene grupe, inače marginalizovane ženske populacije, svoje istraživačke reflektore autor je usmjerio na svakodnevni život žene, njenu poziciju u kući, u porodici, u mektebu, na ulici u javnosti, neko bi rekao „sitne teme“, i tako ispisao čitavu jednu historiju svakodnevice. Velike historijske događaje, pa i „velike teme“, postavio je samo kao kulise iza kojih se odvijala opora svakodnevica žene muslimanke u Bosni i Hercegovini, tiha patnja odbačene supruge, trpljenje samohrane majke, socijalna bijeda, najčešće

neprijetna, duboko skrivana iza avlijskih vrata i zidova porodičnih kuća ili ispod spuštenog zara i feredže...

Tražeci odgovor na svoje ključno istraživačko pitanje, autor je nastojao pokazati ili prikazati muslimansku ženu kao glavnu junakinju ove knjige, uistinu heroinu jedne drame koja se odigravala iza spuštenih kulisa „velike“ historije. Pokazao je da je ta glavna junakinja bila (izuzev rijetkih izuzetaka) ličnost sa društvene margine, prinuđena na trpljenje, rezistenciju i pasivnost, o čijoj su sudbini uglavnom brinuli ili bolje rečeno čijom su sudbinom upravljali muškarc: očevi, muževi, hodže... One žene koje su iskakale iz te ustaljene tradicionalističke šeme, makar i u najboljim namjerama i sa plemenitim njetom, provirivši malo slobodnije iza kućne kapije ili ispod zara i feredže, bile su prokazane, ismijavane, izvrgavane malograđanskom traču i poruzi. Za primjer, autor s pravom uzima kontroverznu poziciju i teške uslove rada prvih učiteljica muslimanske vjere, kao prvih vjesnika modernih vremena, te prosvijećenosti i pismenosti u muslimanskom narodu. Desilo se tako da su, umjesto izraza poštovanja i zahvalnosti, nažalost, bile izložene okrutnom nerazumijevanju sunarodnika po našim zapuštenim kasabama i mahalama. Za ilustraciju, autor opisuje sudbinu ili spominjuje u knjizi više imena. Ali, o koliko sličnih slučajeva i imena mi danas ništa ne znamo?

Što se tiče vremenskog okvira, ovu svoju knjigu autor je, naravno, iz istraživačko-metodoloških razloga, završio sa 1950. godinom i donošenjem Zakona o skidanju zara i feredže. Te se godine bosanska muslimanka, silom zakona „otkrila“ - odbacujući u fizičkom smislu zar i feredžu. Time, naravno, nisu mogle biti odbačene duboko ukorijenjene navike i predrasude „po tom pitanju“, koje će se još dugo javno ili prikriveno ispoljavati u bošnjačkoj porodici, u glavama i u svijesti ne samo običnih ljudi, već i jednog dijela muslimanske inteligencije - sve do današnjeg dana, uprkos ogromnom tehnološkom i svakom drugom napretku, razvoju obrazovnog sistema, promjenama u kulturi, shvaćanjima itd.

Procesi modernizacije u svim segmentima života, koja je kao neminovnost historijskih promjena nezaustavljivo nastupala i na ovim našim prostorima, uprkos otporima tradicionalista, odvijali su se mnogo brže i na ovim prostorima, više po gradovima nego na seoskim područjima. To se odnosi i na položaj žene i žensko pitanje uopće. Tradicionalni otpori u slučaju muslimanske

žene, u vrijeme Socijalističke Jugoslavije, na primjer, najviše su se ispoljavali u oblasti prosvjećivanja, kroz opstruiranje i izbjegavanje upisa ženske djece u novootvorene četvororazredne, a kasnije i osmorazredne svjetovne škole, sve do novijeg vremena. Nije bilo tako davno kada su se roditelji morali administrativnim i sudskim mjerama natjerivati da šalju djecu u školu, posebno žensku. Otpori su se ispoljavali i kroz izbjegavanje zdravstvenog prosvjećivanja žena i djevojaka, kasnije i kroz zabranu djevojkama da posjećuju prve moderne igranke na selu, koje su se počele organizovati negdje sedamdesetih godina itd. Mnogo toga o sudbini seoske žene muslimanke ostalo je zamagljeno u vremenu i naplavinama ideoloških magli i svakakvih predrasuda. Žensko pitanje muslimanke na selu, u vremenskom periodu, od pedesetak godina, nakon skidanja zara i feredže, čeka svoje odgovore.

Zašto je važna ova knjiga?

Prije svega ovo je jako slojevito historiografsko štivo, koje pokazuje da se kroz model ili metodom istraživanja svakodnevice ili društvene margine mogu kvalitetno opservirati i ozbiljna društvena i historiografska pitanja. Kad govorimo o toj slojevitosti, ne mislimo samo na slojevito postavljanje problema, koje je autor uspio zahvatiti, kombinujući hronološki i tematski princip, već i na širinu obuhvata obrađenih, počesto i intrigantnih tema, koje mogu biti osnova ili poticaj za neka nova istraživanja, ne samo s područja historije, već i drugih disciplina - kao što je sociologija, antropologija, etnologija, islamska teologija, kulturna historija, psihologija, pa čak i književnost i beletristika.

Uprkos svim historijskim promjenama, činjenica je da je muslimansko žensko pitanje, na ovaj ili onaj način kao pitanje preživjelo i ostalo aktuelno do današnjih dana. U postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, u sasvim novim uslovima, ispoljava se na sličan način kao i u periodu kojim se bavi ova knjiga. I u ovom vremenu, kao i nekad, izaziva podjele i konfrontacije između nekih novih tradicionalista i modernista. Vidimo ih u sve oštrijim polemikama i sukobima između takozvanih islamista i evropejaca, pripadnika džemata i paradžemata, sekularista i vjernika, zagovornika i protivnika „repokrivanja” muslimanke itd.. Sve to izaziva nepotrebne društvene konflikte u zemlji, koji se još više komplikuju uplitanjem stranog faktora. Zato nam se čini da bi ova knjiga, sa tako dobrom historijskom argumentacijom mogla poslužiti kao historijska osnova u traženju

rješenja sadašnjeg, to jest aktuelnog ženskog pitanja, koje se u najvidljivijem i najdrastičnijem obliku ispoljava kroz odijevanje i žensku muslimansku nošnju na javnim mjestima – iako će mnogi negirati njegovo postojanje.

U tom smislu, treba samo pažljivije iščitati ovu knjigu, razumjeti argumente koje nam podastire autor, te njegov objektivan i uravnotežen pristup, stvaralački primijeniti u rješavanju sadašnjih sličnih protivrječnosti i dilema.

Za ilustraciju takvog pristupa, na samom kraju ovog prikaza, ne bez razloga, ističemo njegovu kritiku nekih dosadašnjih pogleda na spomenuti Zakon o skidanju zara i feredže: „Literatura o skidanju zara i feredže dala je dijametralno suprotne stavove o karakteru i ishodištima otkrivanja muslimanki početkom pedesetih godina XX. stoljeća. Većina novijih radova i osvrtâ, opterećena nastojanjem da se po svaku cijenu dijabolizira bivši komunistički režim, stavila je u prvi plan elemente nasilja u donošenju i sprovođenju Zakona; predstavljajući cijelu kampanju kao akt revolucionarne represije nad vjerom, identitetom i običajima Bošnjaka, u cijelosti je zanemarila emancipatorske i prosvjetiteljske učinke poduzete akcije, kao i činjenicu da su svi progresivni elementi bošnjačkog društva, uključujući i Islamsku zajednicu, bili za skidanje zara i feredže.“ (Jahić, 495,496).

Ovaj prikaz, umjesto zaključka, završavam, opet riječima samog autora, koje je izgovorio u svojoj prigodnoj riječi na promociji ove knjige na Filozofskom fakultetu u Tuzli, 9. 11. 2018. godine – da knjiga ima u naslovu sintagmu „žensko pitanje“, ali to je u suštini itekako „muško pitanje“.

Omer Hamzić